

VU Research Portal

Euroscepticisme en de toekomst van Europa

de Vries, C.E.

2019

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

de Vries, C. E. (2019). *Euroscepticisme en de toekomst van Europa*. Vrije Universiteit Amsterdam.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

prof.dr. C.E. de Vries

EUROSCEPTICISME EN DE TOEKOMST VAN EUROPA

prof.dr. C.E. de Vries

EUROSCEPTICISME EN DE TOEKOMST VAN EUROPA

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar
Political Behavior in Europe, aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen
van de Vrije Universiteit Amsterdam op 29 maart 2019.

*Should I stay or should I go now?
If I go, there will be trouble
And if I stay it will be doubleⁱ*

The Clash

Euroscepticisme en de Toekomst van Europa

Mijnheer de Rector Magnificus,
Lieve familie, vrienden, collega's en studenten,
Dames en heren,

'Van de dag van je oratie moet je een memorabele dag maken,' raadde een dierbare vriend mij aan. Een oratie is toch één van de hoogtepunten uit je wetenschappelijke carrière zullen we maar zeggen. Terwijl u, hier in deze zaal, zelf een oordeel zult moeten vellen over de inhoud vandaag, wilde ik zelf alvast een duit in het zakje van de gedenkwaardigheid doen door op *Brexit Day* (Brexit dag) over Euroscepticisme en de toekomst van Europa te spreken.

Brexit Day: De Lessen voor Euroscepticisme op het Europese Continent

Vergeleken met het Europese vasteland, heeft het Britse volk altijd al een sterkere neiging tot Euroscepticisme gehad. Toen ik in 2012 voor een hoogleraarschap naar Oxford vertrok, werd me dat meteen duidelijk. Een Britse collega vertelde mij: '*Oh marvellous, you are from the continent. Welcome, might I just add that we do things slightly differently here.*' Ik had blijkbaar het theezakje op een ongepaste wijze uit mijn theekopje gehaald. In Oxford voelde ik mij als een exoot die weliswaar getolereerd werd, maar ook haar plaats moest kennen. Zo werd mij duidelijk dat je in principe niet op de perfect onderhouden grasmat van een Oxford college mocht lopen, er stond immers een bordje '*keep off the grass*'. Echter senior fellows, dat wil zeggen *fellows of the British Academy*, mochten dat in de senior fellow garden dan toch weer wel. In de bestaansgeschiedenis van het college had zich uiteraard geen enkele buitenlander tot dit selecte groepje kunnen opwerken. De noodzaak om steeds weer distinctief sociaal onderscheid te maken tussen mensen, zoals de Franse socioloog Pierre Bourdieu dat noemde,¹¹ bleek de hoeksteen van de Britse samenleving.

Zo ook weer op 23 juni 2016, toen de Britten zich wilden onderscheiden van het Europese vasteland. De toenmalige Engelse premier David Cameron, in Oxfordshire opgegroeid en aan de Universiteit van Oxford afgestudeerd, had een referendum geïnitieerd over Brits lidmaatschap in de Europese Unie (EU). Zijn doel bleek tweeledig. Ten eerste zou een referendum de opmars van de uiterst Eurosceptische partij, de *UK Independence Party* (UKIP), kunnen stuiten, die het de Conservatieve Partij van Cameron electoraal moeilijk maakte in bepaalde districten. Ten tweede, zou het referendum, waarvan de uitslag naar verwachting zou zijn dat de Britten in de EU zouden willen blijven, voorgoed een einde maken aan de interne verdeeldheid binnen de Conservatieve Partij. Na het aftreden van voormalige Britse premier Margaret Thatcher en het aantreden van haar opvolger John Major was de EU de achilleshiel van de Conservatieve Partij geworden. Waar Thatcher haar partij op een Euro-realistisch standpunt had kunnen verenigen, met als motto: economische baten met geringe politieke kosten, lukte het Major niet om partijleden van het nut van nauwere politieke samenwerking binnen de EU te overtuigen.

Welnu, de uitslag van Cameron's referendum, waarin een kleine meerderheid van het Britse volk zich tegen EU-lidmaatschap uitsprak, bewerkstelligde weliswaar het eerste doel, UKIP was electoraal uit het veld geslagen, maar niet het tweede. Integendeel, de uiterst Eurosceptische houding van UKIP heeft zich nog vaster geworteld in de uiterst conservatieve vleugel van de partij, de *European Research Group* onder leiding van de excentrieke Jacob Rees-Mogg; een man die mij altijd weer aan een Oxford senior fellow doet denken.ⁱⁱⁱ

Het resultaat van het Brexit referendum bracht een schokgolf teweeg binnen het politieke establishment in Londen, in Brussel en daarbuiten. Was het resultaat onderdeel van een lange en moeilijke verbintenis met excentrieke Britten, of maakte het onderdeel uit van een grotere aanzwellende revolutie tegen Brussel? Eurosceptische partijen doen het immers ook electoraal goed op het Europese continent. Na vele toetredingsreferenda, zag de EU zich voor het eerst in haar geschiedenis geconfronteerd met een referendum over uittreding. Mits we het referendum gehouden in Groenland in 1982 niet meerekenen. Groenland was echter alleen onderdeel van de EU door onderdeel te zijn van de Deense monarchie.

Welke lering wordt er uit Brexit getrokken? Vooralsnog lijken er twee lessen centraal te staan. Op de eerste plaats, zijn de Britten met hun Brexit een soort proefkonijn geworden voor bevolkingen in andere landen. Ten tweede, wordt het uiterst lange en chaotische Brexit-proces als een schrikbeeld gezien. De Britse regering en het parlement hebben als eerste een beroep gedaan op artikel 50 van het Verdrag betreffende de Europese Unie. De artikel 50-procedure werd een aantal jaren geleden in het Europese Verdrag opgenomen opdat een lidstaat zijn EU-lidmaatschap officieel kan beëindigen. De Britten zijn dus min of meer het proefkonijn voor deze procedure, en gelden als graadmeter voor hoe een Nexit, Frexit, Swexit enzovoorts, eruit zouden kunnen zien. Het lange, moeilijke en economisch onzekere Brexit-proces heeft daarbij de steun voor uittreding, in ieder geval op de korte termijn, in andere landen doen afnemen. Zo wijst mijn recente onderzoek uit dat Brexit de steun voor lidmaatschap in de EU in de resterende 27 lidstaten heeft doen stijgen.^{iv} Daarnaast wijst ander onderzoek van de in Londen-woonachtige, maar in Nederland geboren, politicoloog Stijn van Kessel en zijn collega's uit dat ook politieke partijen die in het verleden Nexit, Frexit en Swexit, enzovoorts, een warm hart toe droegen, zoals de Partij voor de Vrijheid van Wilders, de *Rassemblement National* (het voormalige *Front National*) in Frankrijk en de *Sverigedemokraterna* in Zweden, hun enthousiasme voor uittreding hebben afgezwakt.^v

Het tweede beeld dat uit het Brexit-proces naar voren komt, is Brexit als boeman. Brexit laat zien dat uittreding met enorme politieke en economische risico's gepaard gaat. De huidige Europese Commissie president Jean-Claude Juncker is dan ook optimistisch over zijn visie op de toekomst van Europa en de mogelijke uitslag van de Europese verkiezingen in mei van dit jaar. "De wind is terug in Europa's zeilen", zei hij recent.^{vi} Meer steun voor lidmaatschap in de EU zou er inderdaad op kunnen wijzen dat Eurosceptische partijen niet in staat zullen blijken om een grote verkiezingsoverwinning te behalen. Het is mijns inziens evenwel zaak niet van de eerste kater over Brexit door te slaan naar een blind optimisme over Europa's toekomst.

Bij de analyse van die toekomst van Europa zijn drie zaken van belang. Ten eerste, gaan Europese verkiezingen niet alleen over Europa. Een grote hoeveelheid wetenschappelijk onderzoek heeft aangetoond dat Europese verkiezingen vaak worden gebruikt om uitdrukking te geven aan ontevredenheid met de nationale regering, of zelfs om protest te uiten.^{vii} Veel Eurosceptische partijen mobiliseren anti-regerings- en anti-elitesentiment.^{viii} Dit zullen ze gedurende de komende verkiezingscampagne weer proberen te doen. Ten tweede, betekent meer steun voor het lidmaatschap in de EU niet noodzakelijkwijs dat mensen tevreden zijn over hoe het met Europa gesteld staat. Weinig animo om te vertrekken, moet niet worden verward met een brede steun voor het Europese systeem en/of het Europese beleid. Euroscepticisme, zoals ik zal laten zien vandaag, kent vele vormen. Ten derde, is het nog maar de vraag of het schrikbeeld omtrent Brexit op de lange termijn zal bijdragen aan meer publieke steun voor het Europese project. De EU zal te maken hebben met een emeritus lid waarmee het succes van de Unie zal worden vergeleken. Zoals ik later uiteen zal zetten, vergelijken burgers het lidmaatschap in de EU met een land dat wil uittreden of uitgetreden is. Gaat het slecht met het VK dan zal Brexit een schrikbeeld blijven en naar aller waarschijnlijk de roep naar Nexit, Frexit of Swexit verder doen verstommen. Als het echter goed gaat met het VK, dan zal het de roep ook in andere landen misschien weer luider worden.

Hierbij wil ik ook opmerken dat het nog maar de vraag is of een schrikbeeld werkelijk de beste reclame voor de EU is. Dit alles doet mij terugdenken aan een beroemde uitspraak van de vroegere Britse premier Margaret Thatcher: *“there is no alternative to this”*.^{ix} Met deze uitspraak gaf Thatcher uiting aan haar idee dat alleen middels deregulering via de vrije markt voorspoed en welvaart gecreëerd kan worden. Dit idee zou veel invloed hebben op de Europese politiek en in de latere Derde Weg discussie onder Sociaal Democraten, zoals de vroegere Nederlandse premier Wim Kok.^x Is er geen alternatief voor Europa buiten de EU? Is de EU een doolhof waar je niet uitkomt? Dit roept toch een uiterst negatief beeld op bij Europese samenwerking. Als we Thatcher's uitspraak verder ontleden, geeft deze duidelijk aan waar zij voor stond: *“deregulation's good, if not God”* zoals de Britse journaliste Laura Flanders het recent treffend formuleerde.^{xi} Zoals deregulering een religieuze doctrine werd voor Thatcher en vele anderen, zo is ook de EU een soort religieus boegbeeld geworden voor vele prominente politici, journalisten en experts. Religieus in de zin van wel wat problemen zien, maar deze wegrationaliseren als de groei-perikelen van een politiek stelsel in wording. Religieus in de zin van geen begrip hebben voor mensen die jouw mening niet delen dat welvaart, veiligheid, wetmatigheid alleen kunnen bestaan binnen de Unie. De huidige raadsresident Donald Tusk formuleerde het in 2016 zo: *“wij [hij doelde hiermee op Europese en nationale leiders] zijn geobsedeerd geraakt door het idee van een kant-en-klare en complete integratie en daardoor verloren wij uit het oog dat gewone mensen, de burgers van Europa, niet ons Euro-enthousiasme delen.”*^{xii}

De verbeeldingskracht van het Europese ideaal lijkt ook groot onder menig wetenschapper. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de Italiaanse politicoloog Giandomenico Majone. Hij pleitte in zijn werk voor meer technocratische regelgeving en juridisering van politieke conflicten, omdat dit, volgens hem, de belangrijkste voorwaarden zijn voor het voortbestaan van een efficiënt Europa.^{xiii} De kernactiviteit op Europees niveau, volgens Majone, is regulering. De politisering van Europese politiek, en dus ook Euroscepticisme, zou gevaarlijk zijn voor het functioneren en

voortbestaan van de EU. Ook al wil ik niet suggereren dat dit beeld door alle wetenschappers die zich met Europa bezighouden wordt gedeeld, moet ik toch bekennen dat ik op conferenties vaak wordt gevraagd hoe ik denk dat ‘we het probleem van Euroscepticisme zouden kunnen oplossen?’ Mijn antwoord is altijd hetzelfde: ik betwijfel of de vooronderstelling die aan de vraag ten grondslag ligt de juiste is. Het lijkt mij volstrekt legitiem als iemand Eurosceptisch is. Mijn inziens, dient Euroscepticisme noch veroordeeld noch opgelost te worden. Deze houding lijkt me nu juist de essentie van het probleem waar Europa al jaren mee te kampen heeft. *Als er geen ruimte geschapen wordt voor oppositie binnen het systeem, dan keert de oppositie zich tegen het systeem zelf.*

De Paradox van Europese Integratie

In de resterende tijd van mijn voordracht, zal ik u proberen te overtuigen dat de beperkte ruimte voor oppositie binnen het Europese politieke bestel problematisch is. Mij gaat het er niet om, vrij vertaald in de woorden van één van mijn favoriete filosofen Baruch Spinoza, om Euroscepticisme te bespotten, te betreuren, te veroordelen, maar het gaat mij erom het te begrijpen.^{xiv} Begrip voor de verscheidenheid van opvattingen lijkt me de essentie van het bestuderen van publieke opinie en politiek gedrag in Europa, zijnde de leeropdracht die ik hier aan de Vrije Universiteit heb gekregen.

Om Euroscepticisme te begrijpen, gebruik ik de metafoor van een caleidoscoop. Net als bij een caleidoscoop, is het beeld dat burgers zich van Europa vormen een weerspiegeling. Een weerspiegeling van de nationale omstandigheden waarin zij zich bevinden. De opvattingen over Europa weerspiegelen de uiteenlopende nationale ervaringen van burgers gedurende de laatste decennia. Euroscepticisme geeft uitdrukking aan de opvattingen die mensen hebben over de toegevoegde waarde van Europa als extra bestuurslaag. Euroscepticisme, zo zal ik beargumenteren, is een blijvend onderdeel van het Europese eenwordingsproces. Euroscepticisme is niet beperkt tot kleine segmenten in de samenleving, extremistische politieke partijen of specifieke economische cycli. Het is dus ook niet tegen te gaan, als je dat überhaupt zou willen, door meer economische groei of democratisering van Europese instituties. Euroscepticisme is onderdeel van een paradox die aan het Europese integratie proces, en internationale samenwerking meer in het algemeen, ten grondslag ligt. Mijn onderzoek wijst uit dat de voordelen die voortvloeien uit meer economische en politieke samenwerking over de Europese grenzen heen, door burgers voornamelijk worden toegeschreven aan nationale politici en nationale politieke systemen. Dit leidt er toe dat de voordelen van samenwerking een buffer gaan vormen, waardoor burgers van mening zijn dat ze Europese samenwerking, of internationale samenwerking in het algemeen, de rug toe kunnen te keren.

Met andere woorden, de voordelen die voortvloeien uit Europese samenwerking, maar voornamelijk worden toegeschreven aan de kwaliteit van nationaal bestuur, gaan de bescherming vormen die burgers nodig hebben om te flirten met het idee dat samenwerking over de landgrenzen heen niet langer nodig is. De toename in sceptisch sentiment heeft wederom tot gevolg dat de politieke speelruimte zich verkleint voor politici op Europees en nationaal niveau. Dit maakt het weer waarschijnlijker dat naar technocratische oplossingen gegrepen wordt om grensoverschrijdende problemen op te lossen. Meer technocratie speelt Euroscepticisme, en Eurosceptische politieke

stromingen die uit dit sentiment electorale winst behalen, wederom in de kaart. Met andere woorden, Europa wordt het slachtoffer van haar eigen succes.

Wat Is Euroscepticisme Eigenlijk?

Meer dan een halve eeuw integratie binnen de EU heeft een diepgaande verwevenheid gecreëerd tussen het politieke, economische en sociale lot van haar lidstaten. Tegelijkertijd wordt de EU geplaagd door diepe verdeeldheid en conflicten binnen en langs haar grenzen. De politieke breuklijnen doorkruisen het continent van Noord naar Zuid over economische hervormingen en bezuinigingen, en van Oost naar West over migratie en mensenrechten. Tegelijkertijd gaat Euroscepticisme onder de bevolking een belangrijkere rol spelen in verkiezingen en ook in de partijpolitiek.^{xv}

Lang leek publieke opinie er niet echt toe te doen in het proces van Europese eenwording. Tekenend is de uitspraak van Ernst Haas, één van de grondleggers van Europese studies in zijn baanbrekende boek *The Uniting of Europe* uit 1958: “Het is even onpraktisch als onnodig om toevlucht te zoeken tot onderzoek van de publieke opinie [...] Het is genoeg om de politieke elites in de deelnemende landen te bestuderen, om hun reacties op integratie te onderzoeken en verandering in hun houding hieromtrent te beoordelen.”^{xvi} Maar de tijden zijn veranderd. Klaagde voormalig minister-president Jan-Peter Balkende jaren geleden nog dat burgers onvoldoende belangstelling toonden voor Europa, de huidige minister-president Mark Rutte merkte in een recente speech in Berlijn op dat het “een understatement [is] om te zeggen dat de toekomst van het Europese project de gemoederen nogal bezighoudt”.^{xvii} Het proces van Europese eenwording kunnen we niet langer begrijpen zonder oog te hebben voor de opvattingen van burgers. In een periode waarin Europa te maken heeft met haar grootste economische, politieke en maatschappelijke uitdagingen sinds de Tweede Wereldoorlog, wordt het integratieproject door burgers flink ter discussie gesteld.

De manier waarop we publieke opinie ten aanzien van een Europa misschien het beste kunnen begrijpen, zoals ik eerder al zei, is door de metafoor van een caleidoscoop. Opvattingen over Europa zijn een weerspiegeling van de nationale omstandigheden waarin mensen zich bevinden. Europese opvattingen gaan niet alleen over zaken die in Brussel gebeuren, maar ook over de nationale context, en hoe mensen deze context ervaren. Euroscepticisme komt tot stand door de voordelen van het huidige lidmaatschap in de EU, de status quo, te vergelijken met de mogelijke voordelen van een alternatieve situatie. De vraag is, hoe zou het ons en ons land zijn vergaan buiten de EU? Onderzoek van Sara Hobolt wijst uit dat de loyaliteit ten aanzien van de EU zwak is, omdat burgers zich maar in geringe mate Europees voelen.^{xviii} Het gaat burgers voornamelijk om: *how much have you done for me lately?* Europees sentiment is voor het grootste deel van de bevolking een kosten-baten analyse: een vergelijking van de status quo van lidmaatschap vis-à-vis een mogelijke alternatieve situatie.

Deze alternatieve situatie heeft betrekking op een tegenfeitelijkheid die mensen niet kunnen zien of ervaren. De voordelen van een alternatieve situatie moeten dus geschat en verbeeld worden. Tegenfeitelijkheden waren de essentie van de Brexit-campagne in het VK. Wat als ons land niet lid was van de EU, hoeveel geld zouden we dan besparen? Hoe goed of slecht zou het dan met onze economie en handel gesteld zijn?

Het afwegen van voor- en nadelen van de status quo en de mogelijke alternatieve situatie klinkt wat abstract. Laat me het daarom concretiseren. Iedere burger (of groepen van burgers) heeft baat bij de voorziening van publieke goederen en diensten in zijn of haar land, zoals wegen, een publieke omroep, nationale defensie enzovoorts. Maar sommige van deze publieke goederen en diensten vereisen internationale samenwerking om efficiënt te kunnen worden geleverd dankzij schaalvoordelen die negatieve externe effecten kunnen tegengaan, denk hierbij bijvoorbeeld aan handel of milieubescherming.^{xix} Als een land deel uitmaakt van de EU kunnen burgers gebruikmaken van bepaalde publieke goederen en diensten die nationale stelsels zelf niet zouden kunnen leveren. Maar deze voordelen kunnen ook als duurbetaald worden gezien, zoals het moeten accepteren van de gerechtelijke invloed van het Europese Hof of de economische invloed van de Europese Centrale Bank.

De vraag is dus hoe mensen precies een schatting maken van de voor- of nadelen van de alternatieve situatie. Mijn onderzoek laat zien dat ze dit op drie manieren kunnen doen. Ten eerste, kunnen ze extrapoleren vanuit het verleden, ten tweede, vanuit het heden, of ten derde, op grond van ervaringen van andere lidstaten.^{xx} Laat ik met de laatste manier beginnen. Burgers kunnen de voor- of nadelen van de alternatieve situatie proberen te schatten door de ervaringen van andere landen te beoordelen. Een duidelijk voorbeeld hiervan is Brexit. Het voornaamste deel van de Brexit-campagne zelf ging over de alternatieve situatie. *Brexiters* kruisten het land door met een rode bus waarop te lezen was dat wanneer het VK de EU zou verlaten, er £ 350 miljoen per week naar de *National Health Service* zou gaan.^{xxi} Tegelijkertijd voerde voormalig Britse premier David Cameron campagne met een affiche dat elk Brits huishouden er met £ 4.300 per jaar slechter af zou zijn als het VK de EU zou verlaten.^{xxii}

In mijn recente werk laat ik zien dat de steun voor de status quo van EU-lidmaatschap in de 27 lidstaten toegenomen is naarmate de economische en politieke onzekerheid over de Brexit duidelijker werd.^{xxiii} Met Brexit als maatstaf zijn voor velen de mogelijke nadelen van de alternatieve situatie duidelijker geworden, waarmee de status quo van lidmaatschap er verhoudingsgewijs beter is uitgaan zien. Let wel, ofschoon de steun voor een mogelijke exit in veel lidstaten dus duidelijk afgenomen is, houdt dit niet in dat mensen voorstander zijn van meer Europese integratie. Daarnaast zijn er wel degelijk burgers die van mening zijn dat de consequenties van Brexit voor het VK helemaal niet zo negatief zijn. Uit een enquête die in ik in december 2018 met de Bertelsmann Stichting heb gedaan, blijkt bijvoorbeeld dat een meerderheid van de aanhangers van de Partij voor de Vrijheid of Forum voor Democratie in Nederland of *Rassemblement National* onder leiding van Marine Le Pen in Frankrijk van mening zijn dat Brexit weinig negatieve gevolgen zal hebben voor het VK.^{xxiv}

Een tweede manier waarop burgers een schatting kunnen maken van de voor- en nadelen van de alternatieve situatie is op basis van de geschiedenis. De kern van het Europese project is het idee dat door middel van meer samenwerking tussen staten en onderlinge afhankelijkheid nationale verdeeldheid kan worden overwonnen en vrede op het Europese continent gewaarborgd kan worden. Nationale en Europese politici verwijzen dan ook vaak naar de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog om de toegevoegde waarde van Europese samenwerking duidelijk te maken. Denk bijvoorbeeld aan de voormalige Duitse bondskanselier Helmut Kohl die zei dat “de belangrijkste regel van het nieuwe Europa is: er mag nooit meer geweld in Europa

zijn”,^{xxv} of Jean-Claude Juncker die zei “iedereen die van mening is dat de eeuwige vraag van oorlog en vrede in Europa er niet meer toe doet, loopt het risico een grote vergissing te begaan.”^{xxvi}

Wanneer nationale en Europese politici, zoals Helmut Kohl of Jean-Claude Juncker, verwijzen naar de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog, benadrukken zij de toegevoegde waarde van Europese samenwerking en de mogelijke risico's van geringe samenwerking. Analytisch gedacht of in elk geval in academische termen, geven deze politici burgers een historische maatstaf waarmee zij de voor- en nadelen van de status quo van lidmaatschap kunnen afwegen. Burgers krijgen hier een idee voorgeschoteld over de nadelen van een alternatieve situatie, namelijk oorlog, en de voordelen van de status quo van lidmaatschap, namelijk vrede. Burgers krijgen een antwoord op de vraag wat de toegevoegde waarde van de status quo is ten opzichte van een situatie waarin de EU niet zou bestaan. Het belang van historische maatstaven komt ook prominent naar voren in het werk van psychologen en sociologen over nostalgie. Terwijl psychologen nostalgie voornamelijk zien als iets dat betrekking heeft op persoonlijke ervaringen, zoals een geboorte, overlijden of een persoonlijke mijlpaal,^{xxvii} definiëren sociologen het breder en relateren het aan algemenere opvattingen over de toestand van de wereld.^{xxviii} Ondanks deze verschillen, benadrukken beide benaderingen dat nostalgie zich in het verleden ontwikkelt in vergelijking met een historische maatstaf.

In recent experimenteel onderzoek laat ik zien dat als mensen bij wijze van historische maatstaf aan de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog herinnerd worden, steun voor Europese samenwerking toeneemt omdat de voordelen van een alternatieve situatie er dan minder gunstig uit zien.^{xxix} Uit ditzelfde onderzoek blijkt interessant genoeg echter ook dat deze steun vooral betrekking heeft op financiële hulp voor landen in nood, en niet geldt voor toekenning van rechten aan burgers uit andere EU-landen of voor meer samenwerking op het gebied van defensie. Steun voor Europese samenwerking, zoals ik al eerder zei, blijkt vrij transactioneel van aard te zijn, mede omdat een emotionele band met het Europese project veelal ontbreekt.

Een derde en laatste wijze waarop burgers een schatting maken van de voor- of nadelen van de alternatieve situatie is door de huidige situatie in hun land te extrapoleren. Dit leidt – zo beschrijf ik ook in mijn boek *Euroscepticism and the Future of European Integration* uit 2018 - tot een opmerkelijk patroon. De mate van Euroscepticisme is hoger in lidstaten die het economisch en politiek gezien beter gaat, en lager in landen die het moeilijk hebben. Wanneer de economische en politieke omstandigheden goed zijn (met politiek doel ik op ‘goed bestuur’, *good governance*, dus weinig corruptie bijvoorbeeld) of op zijn minst zo ervaren worden, prefereren mensen de alternatieve situatie boven de status quo, in casu Europees lidmaatschap. Mensen ervaren dat er een levensvatbare exit-optie voor lidmaatschap bestaat. Als gevolg hiervan zal Euroscepticisme toenemen.

Wanneer het economisch en politiek gezien niet zo goed gaat, of althans als mensen ervaren dat het niet goed gaat, zullen de voordelen van de status quo van het lidmaatschap beter worden geëvalueerd dan die van de alternatieve situatie. In deze context is er geen haalbare exit-optie voor lidmaatschap. Als gevolg hiervan zal steun voor de EU groter zijn. *Euroscepticisme moet je je dus kunnen veroorloven*. Gaat het goed met je land, dan denk je eerder dat dit buiten de Unie ook zo zal zijn.

Dit verklaart dat de recente opkomst van Euroscepticisme met name plaatsvindt in landen die relatief goed de Eurozonecrisis zijn doorgekomen en aantoonbaar het meest geprofiteerd hebben van de gezamenlijke munt, denk aan Finland, Nederland of Oostenrijk bijvoorbeeld. Het helpt ook te verklaren dat ondanks alles een meerderheid van de Grieken toch liever lid van de EU en de Eurozone blijft, maar een meerderheid van Britten in eerste instantie de sprong in het diepe toch durft te wagen. Ten slotte suggereert het ook dat Euroscepticisme niet alleen het privilege van de ‘achterblijvers van de integratie’ (of globalisering in het algemeen) is, maar ook gevonden wordt bij diegene die het verhoudingsgewijs goed gaat. Wat deze groepen met elkaar verbindt, is de ideeën die zij hebben over de mogelijke alternatieve situatie. Eurosceptici geloven dat hun land ook buiten de EU kan overleven (of zelfs goed zal gedijen). Euroscepticisme is niet per se een weerspiegeling van de mate waarin zij zelf winnen of verliezen van het Europese integratieproces.

Het feit dat de mate van Euroscepticisme hoger is in lidstaten die het goed doen, zowel economisch als bestuurlijk, en lager is in staten die slechter presteren, heeft te maken, zoals ik in een aantal experimenten laat zien, met het feit dat burgers over het algemeen hun eigen nationale regeringen verantwoordelijk houden voor de staat van de economie en het bestuur – niet de EU.^{xxx} Politicologische studies tonen daarbij aan dat mensen krediet en schuld toeschrijven aan de politici die ze het beste kennen, dat wil zeggen die in Den Haag en dus in mindere mate die in Brussel.^{xxxi}

Dit is des te minder opmerkelijk als men bedenkt dat nationale politici zelf ook niet graag toegeven dat ze er op belangrijke beleidsterreinen niet zo toe doen. Nationale regeringen zullen graag krediet opeisen voor gunstige economische omstandigheden in een poging om kiezers te winnen. De rol die de toegang tot de interne markt hierbij heeft gespeeld, is aantoonbaar veel minder tastbaar voor mensen.

Vier Typen van Euroscepticisme

Euroscepticisme is dus gelijk aan een caleidoscoop die de recente, uiteenlopende ervaringen van mensen en lidstaten weerspiegelt. Eigenlijk is de term Euroscepticisme op zichzelf misleidend omdat deze suggereert dat het om één bepaalde negatieve houding ten aanzien van Europa gaat. Maar hoe Euroscepticisme er precies uit ziet, verschilt enorm per specifieke nationale context. We zouden het dus beter over ‘Euroscepticismen’ kunnen hebben. De opvattingen die burgers over de status quo en de alternatieve situatie hebben, variëren niet alleen in *richting of mate*, maar ook in *vorm*; dat wil zeggen welke elementen zij ondersteunen en welke niet. Hierbij is het onderscheid van de Amerikaanse politiek filosoof Robert Dahl tussen beleidsinhoudelijke en procedurele aspecten van belang.^{xxxii} Procedurele evaluaties hebben betrekking op de manier waarop mensen de politieke spelregels, zoals vastgelegd in de verschillende verdragen, zien. Beleidsevaluaties hebben betrekking op de oordelen van mensen over de inhoud van het beleid, dus op de mate waarin mensen denken dat een politiek systeem goederen en diensten levert. Mensen vinden het beleid misschien goed, maar kunnen tegelijkertijd het systeem dat dit beleid produceert afkeuren. Verschillende soorten van Euroscepticisme hebben verschillende oorzaken én verschillende consequenties. Er zijn grofweg vier typen van steun en scepsis ten aanzien van Europa te onderscheiden:

- loyale steun;
- scepticisme ten aanzien van het beleid;
- scepticisme ten aanzien van de procedures;
- exit-scepticisme.

Exit-sceptici kenmerken zich als de meest kritische burgers. Zij beschouwen de alternatieve situatie - hun land buiten de EU - als wenselijker dan de status quo van lidmaatschap, zowel wat betreft het beleid als de procedures. Het tegenovergestelde hiervan is loyale steun. Loyalisten vinden de procedurele voordelen en beleidsvoordelen van het EU-lidmaatschap groter dan de voordelen van een alternatieve situatie. Scepticisme over het beleid en scepticisme over procedures liggen tussen deze twee uitersten in. Procedurele sceptici evalueren de werking van de regels en procedures op Europees niveau als minder positief in vergelijking met het nationale niveau, maar tegelijkertijd zijn zij van mening dat het lidmaatschap van de Unie aanzienlijke beleidsvoordelen met zich meebrengt. Voor beleidssceptici geldt dat zij op hun hoede zijn als het gaat om beleid op Europees niveau, maar dat zij wel van mening zijn dat de manier waarop de regels en procedures op Europees niveau werken, de voorkeur verdient boven hoe ze nationaal werken.

Waar burgers die vallen binnen de typen 'loyale steun aan de EU' en 'exit-scepticisme' een eenduidige houding ten aanzien van Europa hebben, zijn procedurele en beleidssceptici dus ambivalent als het over de EU gaat. Een ambivalente houding wil niet zeggen dat iemand geen mening heeft, maar eerder dat een individu tegelijkertijd iets wel en niet kan waarderen, in dit geval de EU.^{xxxiii} Dit onderscheid tussen een eenduidige en ambivalente houding is belangrijk omdat mensen met een ambivalente houding ten aanzien van Europa minder geneigd zijn om Europese opvattingen te laten meewegen in een stemkeuze bij verkiezingen of referenda.

Euroscepticisme in Europese Verkiezingen

De afgelopen jaren was er een sterke toename van de steun voor Eurosceptische partijen in het Europese Parlement en in nationale parlementen. In de peilingen voor de Europese verkiezingen in mei van dit jaar staan Eurosceptische partijen wederom op winst. Net zoals er geen sprake is van één vorm van Euroscepticisme onder burgers, is er ook veel diversiteit in het aanbod van Eurosceptische partijen. Sommige partijen vind je op de rechtervleugel, denk aan Partij voor de Vrijheid van Geert Wilders of de *Lega* onder leiding Matteo Salvini in Italië, anderen op links, zoals de Socialistische Partij in Nederland of *die Linke* in Duitsland. Sommige zijn 'harde sceptici' die het idee van Europese integratie verwerpen, anderen zijn milder en willen de EU (gedeeltelijk) hervormen.^{xxxiv} Een voorbeeld van een harde variant is de Franse *Rassemblement National*. De leider Marine Le Pen werkte eraan deze partij salonfähig en electoraal succesvol te maken sinds ze in 2011 het roer van haar vader overnam. In 2017 deed ze aan de verkiezingen mee op een strikt anti-Euro-, anti-immigratie- en anti-islamplatform. Een mildere vorm van Euroscepticisme is te vinden bij partijen zoals *Podemos* in Spanje. De partij accepteert het idee van Europese integratie, maar eist hervormingen van beleid en instellingen. *Podemos* mobiliseerde grotendeels de grieven van Spaanse bevolkingsgroepen die hard geraakt zijn door de economische crisis en de bezuinigingsmaatregelen van Brussel.

Deze harde en mildere vormen van Euroscepticisme onder partijen sluiten nauw aan bij de verschillende typen houdingen van burgers met betrekking tot de EU (loyale steun, scepticisme ten aanzien van beleid en ten aanzien van procedures en exit-scepticisme). Exit-sceptici stemmen voornamelijk op harde Eurosceptische partijen, die net als zijzelf het Europese project afwijzen omdat zij zich verzetten tegen zowel Europese beleidsvorming als Europese procedures. Procedurele en beleidssceptici ondersteunen vooral partijen die een mildere vorm van Euroscepticisme voorstaan; ze staan kritisch tegenover specifiek beleid of procedurele aspecten van de EU, maar verworpen de EU als geheel niet. Let wel: door de ambivalente houding die procedurele en beleidssceptici hebben ten aanzien van Europa speelt over het algemeen genomen Europa een minder grote rol speelt in hun stemkeuze dan bij exit-sceptici.

Exit-sceptici zijn eerder geneigd om Europa in hun stemgedrag te laten meewegen, en steunen vooral de harde Eurosceptische partijen op de rechterflank van het politieke spectrum. De beweegredenen hiervoor zijn vooral terug te voeren op hun voorkeur voor meer nationale controle en de beperking van migratie binnen de EU. De relatie tussen procedurele en beleidssceptici en mild Eurosceptische partijen is veel minder eenvoudig. Hoewel procedurele en beleidssceptici hun stem minder laten leiden door hun standpunten ten aanzien van Europa in algemene zin, wordt hun stemgedrag wel beïnvloed door specifieke prioriteiten. Procedurele en beleidssceptici die zich het meest zorgen maken om werkloosheid, zijn eerder geneigd om mildere Eurosceptische partijen aan de linkerflank van het politieke spectrum te steunen, terwijl degenen die inperking van immigratie belangrijker vinden de voorkeur geven aan hardere dan wel mildere Eurosceptische partijen op rechts. De stemkeuze van procedurele sceptici lijkt dus meer op die van exit-sceptici – met een voorkeur voor minder migratie binnen de EU en meer nationale controle. Beleidssceptici daarentegen maken zich vooral zorgen over het gebrek aan solidariteit en om herverdeling. Deze bevindingen zijn belangrijk voor ons begrip van de manier waarop de publieke opinie invloed heeft op het vermogen van overheden om het Europese project verder vorm te geven.

Wanneer het aandeel van sceptici hoog is, met name als er veel exit-sceptici zijn, kunnen regeringsleiders verwachten dat Eurosceptische partijen het electoraal erg goed zullen doen. Dit zal verdere stappen naar meer Europese integratie waarschijnlijk beperken doordat parlementaire ratificatie van nieuwe verdragen op weerstand zal stuiten. Regeringen die geconfronteerd worden met grote aantallen exit-sceptici moeten zorgvuldig overwegen of verdragswijzigingen of meer informele regelingen voor verdere integratie haalbaar zijn en ook of ze de moeite waard zijn. Bovendien kunnen regeringspartijen in landen met hoge aantallen sceptici en succesvolle Eurosceptische partijen geconfronteerd worden met een uitruil tussen effectiviteit bij onderhandelingen in de Europese Raad en de populariteit in eigen land. Dat maakt verdere integratie-bevorderende stappen onwaarschijnlijk, vooral wanneer er verkiezingen in zicht zijn.

Het werk van Chris Bickerton en zijn collega's suggereert dat dit dan weer tot meer technocratische samenwerking op Europees niveau leidt.^{xxxv} Zo werd er geprobeerd om verdelingsvraagstukken in de Eurozone crisis te depolitiseren via de bal door te spelen aan de Europese Centrale Bank. Peter Mair waarschuwde in een artikel in 2007 al voor het gevaar dat hierin schuilt: het voedt argwaan onder de bevolking.^{xxxvi}

Zijn voormalig student, Daniele Carmini, wees er recent op dat technocratie met de nadruk op efficiënte en technische oplossingen weinig ruimte laat voor pluralisme, en dat dit een overeenkomst is met populisme.^{xxxvii} Waar populisme anti-pluralistisch is omdat het de nadruk legt op een algemene interpretatie van de wil van het volks, de *volonté générale*, is technocratie ook anti-pluralistisch omdat het alleen ruimte laat voor efficiëntie, zonder te onderkennen dat efficiëntie op zichzelf gezien een ideologische zichtwijze is. Het probleem van meer technocratie is dat het weinig oog heeft voor andersdenkenden. Wederom: als je geen ruimte laat voor weerstand, dan keert het zich tegen het systeem. Met andere woorden, beleid- of procedurele scepsis kan zich transformeren naar exit-scepticisme.

Euroscepticisme in Referenda

De Britten hebben ons allen een eerste gelegenheid gegeven om te zien wat er kan gebeuren als exit-scepticisme langdurig aanhoudt en verhardt. Het Britse publiek stond lange tijd bekend als uiterst kritisch over Europa en het aandeel exit-sceptici was allang voordat de campagne begon hoog in het VK. Daarnaast heeft de Conservatieve Partij, in tegenstelling tot de meeste regerende partijen op het vaste land die voorstander van de EU zijn, Euroscepticisme al vele jaren geleden salonfähig gemaakt.^{xxxviii} Blijft het dus bij Brits exceptionalisme?

Het Brexit referendum was echter niet het eerste referendum over Europa binnen de Britse politiek. In 1975, minder dan twee jaar nadat het land tot de Europese Gemeenschappen toetrad, stemde twee derde van de Britse bevolking ervoor om Groot-Brittannië te laten toetreden tot de gemeenschappelijke markt.^{xxxix} Terwijl de Britse economie het in 2016 goed deed in vergelijking met het Europese continent en de inflatie en de werkloosheid in vergelijkend perspectief laag waren, was de situatie in 1975 geheel tegenovergesteld. Groot-Brittannië werd sinds 1973 door een recessie getroffen en had het jaar ervoor de mijnwerkersstaking meegemaakt. Het land werd getroffen door stroomuitval. Uit angst voor meer stakingen werd de overheid gedwongen tot het invoeren van beperkingen, wat betekende dat commerciële gebruikers van elektriciteit beperkt werden in hun elektriciteitsverbruik tot drie specifieke opeenvolgende dagen. Ondertussen had de inflatie met 24 procent een uiterst hoog niveau bereikt en waren veel mensen werkloos geraakt. Bovendien werd het land door een reeks bomaanslagen getroffen door de IRA, een paramilitaire organisatie die met geweld afscheiding van Noord-Ierland van het VK wilde afdwingen. Tegen deze nationale achtergrond, zag het gras er aan de andere kant van het Kanaal veel groener uit. In 2016 zagen de binnenlandse omstandigheden er daarentegen veel positiever uit. Deze wisselende nationale omstandigheden zijn cruciaal voor begrip van de uitkomsten van beide referenda. Burgers vormen verwachtingen over de alternatieve situatie door vanuit de huidige situatie naar de toekomst te extrapoleren. In 1975 leidde dit tot een pessimistische kijk op de alternatieve situatie, terwijl dit in 2016 tot een positieve kijk leidde. Brexit kon in 2016 een optie zijn, omdat het relatief goed ging in het VK.

De naschokken van de Brexit aardbeving bleven niet beperkt tot de Britse eilanden. Ze werden ook breed gevoeld op het Europese continent. Nadat het officiële resultaat bekend gemaakt was, sloegen Eurosceptische politici in veel lidstaten aan het twitteren om de overwinning te vieren. De *Sverigedemokraterna* tweetten “Felicities aan het Britse volk dat voor onafhankelijkheid kiest! Nu wachten we op een

#swexit!”^{xxi} Marine Le Pen voegde eraan toe: “Overwinning voor vrijheid! Zoals ik al jaren vraag, moeten we nu hetzelfde referendum hebben in Frankrijk en EU-landen.”^{xxii} Geert Wilders tweette “Hoera voor de Britten! Nu is het onze beurt. Tijd voor een Nederlands referendum.”^{xxiii} Beppe Grillo, oprichter van de Italiaanse Vijfsterrenbeweging, schreef een blogpost: “Het vertrek van het Verenigd Koninkrijk uit de EU zet het falen uiteen van politieke gemeenschappen die geconfronteerd worden met bezuinigingen en het egoïsme van de lidstaten, die niet in staat zijn om een gemeenschap te vormen... We willen dat een Europa een ‘gemeenschap’ is en geen unie van banken en lobby’s.”^{xxiii} Emile Roemer, de toenmalige leider van de Socialistische Partij, tweette: “Een mokerslag voor Brussel en de politici die werken aan een Europese superstaat. Minder Brussel, meer democratie.”^{xxiv}

Andere politieke leiders gebruikten het Brexit-resultaat om tot hervormingen op te roepen. Sarah Wagenknecht, leider van *Die Linke* in Duitsland, tweette “#Brexit toont aan: de lobby in Brussel heeft de steun van het volk verloren. #Europa moet veranderen of zal uiteenvallen.”^{xxiv} Alexis Tsipras, de Griekse premier en leider van *Syriza*, gaf tijdens een partijbijeenkomst de schuld van de uitslag van de Brexit-stemming aan de bezuinigingspolitiek van Brussel: “Hoezeer wij de beslissing van het Britse volk ook betreuren, deze beslissing moet worden gerespecteerd. We moeten de Britse bevolking niet de schuld geven [...] als de grenzen voor bezuinigingen open blijven, maar voor mensen gesloten zijn.”^{xxvi} Pablo Iglesias, de leider van *Podemos* in Spanje, stelde dat het Brexit resultaat een teken was dat Europa toe was aan een grondige hervorming: “Dit is een trieste dag voor Europa. We moeten haar koers veranderen. Niemand zou een rechtvaardig Europa verlaten op basis van solidariteit. We moeten Europa veranderen.”^{xxvii}

De uitkomst van het Brexit referendum luidde een nieuw tijdperk in het proces van Europese integratie in. Een stem voor uittreding was mogelijk. Een bevolking had vrijwillig en democratisch besloten het Europese project de rug toe te keren. De Duitse bondskanselier Angela Merkel zei vlak nadat de uitslag bekend was geworden: “Het lijkt geen twijfel dat dit een klap voor Europa is en het Europese eenwordingsproces.”^{xxlviii} Hoewel de uitkomst een duidelijk historisch belang heeft, is het resultaat zelf misschien minder schokkend in het licht van wat we al weten over EU-referendumresultaten.^{xlx} Referenda over Europese integratie zijn altijd heel onvoorspelbaar, en spreken zich ook vaak tegen verdere integratie uit. Ook al weten we dat de steun voor exit is afgenomen op het Europese vasteland sinds het Brexit-referendum, is het desalniettemin interessant om te begrijpen wat mogelijke beweegredenen voor mensen kunnen zijn om uit de EU te willen stappen.

Voor mijn recente boek heb ik enquêtes uitgevoerd met samenwerking van Bertelsmann Stichting waarin wij in april en augustus 2016, respondenten vroegen of zij voor of tegen EU-lidmaatschap zouden stemmen als een referendum in hun land gehouden zou worden.¹ De Britse resultaten tonen aan dat het voornemen om uit de EU te stappen het hoogste was onder exit-sceptici en het laagste onder diegene met loyale steun. De verschillen tussen trouwe supporters, beleids- en procedurele sceptici zijn klein en niet statistisch significant. Daarnaast laten de resultaten zien dat minder steun om in de EU te blijven vooral samenvalt met kritische opvattingen over buitenlanders en verlies aan nationale zelfbestemming, een lager onderwijsniveau en subjectieve klassenperceptie, evenals woonachtig zijn op het platteland. Steun voor

Brexit was vooral een combinatie van anti-buitenlander sentiment en een roep om meer nationale controle.

Als we naar de resultaten voor de 27 resterende lidstaten kijken, zien we dat steun voor lidmaatschap hoog is binnen de EU. Toch zijn er belangrijke verschillen te ontdekken op basis van het soort steun en scepsis van mensen. Het loyale type is het positiefst over het lidmaatschap en exit-sceptici het minst. Bovendien laten de resultaten zien dat in de EU als geheel, sceptici die in landen met een lage werkloosheid en een hoge bestuurskwaliteit van de overheid wonen, minder geneigd zijn om in de EU te willen blijven. Beleidsprioriteiten zijn hier ook van belang. Sceptici die migratie het belangrijkste thema vinden, zijn eerder geneigd de EU de rug te toe te keren. Onder beleids-sceptici is de steun voor lidmaatschap niet eenduidig. Zij die migratie belangrijk vinden steunen exit meer dan diegenen die de economie het belangrijkste thema vinden. Net zoals in het VK is de steun voor uittreding het hoogst onder exit-sceptici die problemen hebben met migratie en een verlies aan nationale controle. Daarnaast suggereren de resultaten dat steun voor uittreding hoger is in die landen waar het economisch en qua bestuurskwaliteit gezien goed gaat, zoals Nederland, Oostenrijk en Finland. Ook al zijn diegenen uit de EU willen in deze landen verreweg in de minderheid. Tot nu toe lijkt de steun voor uittreding dus heel beperkt te zijn. Echter, zoals ik eerder al zei, zal dit in de toekomst ook te maken hebben met het precedent waaraan het succes van de Unie ook zal worden gespiegeld. Gaat het slecht met het VK dan zal de steun voor uittreding naar aller waarschijnlijkheid verder dalen, gaat het echter goed in het VK, dan zal de roep naar zelfbestemming in de toekomst misschien weer luider kunnen worden.

De Toekomst van Europa

Europa is belangrijk geworden in de ogen van kiezers, en dit schept verwachtingen. Burgers eisen oplossingen voor hun problemen, zowel op nationaal als op Europees niveau. Maar het feit dat mijn werk laat zien dat Euroscepticisme zo nauw verbonden is met nationale omstandigheden en ervaringen, maakt het moeilijk om adequate Europese oplossingen te vinden, die breed gedragen zullen worden. Het verkleint de politieke speelruimte voor politici op zowel Europees en nationaal niveau.

Doordat de Eurocrisis en vluchtelingencrisis zulke verschillende effecten hadden in verschillende lidstaten is er een groeiende kloof ontstaan tussen de voorkeuren van verschillende typen sceptici. Sommige sceptici, in het bijzonder exit-sceptici in de noordwestelijke regio, willen minder migratie binnen de EU, terwijl andere sceptici, vooral in zuidelijke, centrale en Oost-Europese lidstaten, graag meer economische investeringen en werkgelegenheidsprogramma's willen zien. Het lijkt moeilijk om met beleidsvoorstellen te komen die deze groepen tegelijkertijd tevreden zullen stellen, zeker op de korte termijn. Bestrijding van werkloosheid en trage economische groei in de zuidelijke landen kunnen monetaire overdrachten, schuldkijschelding en verdere Europeanisering van beleidscompetenties vereisen.¹¹ Sommige sceptici zien dit juist weer niet graag gebeuren. Deze zien het vrije verkeer van personen graag beperkt, maar dat stuit op weerstand van diegenen die dit zien als een van de kernprincipes van de Europese binnenmarkt.

Hoewel het niet onmogelijk is om sommige, schijnbaar onverzoenlijke voorkeuren te verenigen, zal dat toch niet snel gebeuren. Zo kan een soort overdrachtsmechanisme

die armere economieën de kans geeft te groeien de migratiedruk in de toekomst doen afnemen. De voordelen van zo een hervorming wordt evenwel waarschijnlijk pas op de (middel)lange termijn merkbaar. Gezien het feit dat Europese onderwerpen in toenemende mate voor de herverkiezing van nationale regeringen van belang zijn, is de kans groot dat zittende regeringen zich richten op de korte termijn in plaats van op beleidsoplossingen voor de (middel)lange termijn.^{lii} Eén van de belangrijkste dilemma's waarmee de EU vandaag de dag geconfronteerd wordt, is de vraag hoe om te gaan met de heterogene eisen van haar burgers in een tijd waarin voorstellen die gericht zijn op vergroting van beleidscompetenties op het Europees niveau, uiterst impopulair zijn.

Wat zijn mogelijke toekomstvisies voor Europa? Voormalig premier van België, Europees Parlementslid en hoofdonderhandelaar Brexit voor het Parlement, Guy Verhofstadt, stelt in zijn boek *Europe's Last Chance* voor dat de enige weg vooruit voor de EU een hervorming langs de lijnen van de Amerikaanse federale overheid is.^{liii} Volgens hem zouden alleen een soort Verenigde Staten van Europa sterk genoeg zijn om geopolitieke concurrentie te weerstaan en te zorgen voor een betere en veiligere wereld.

Deze visie lijkt me niet haalbaar, maar ook niet wenselijk. In mijn ogen is het nogal tegenstrijdig om Euroscepticisme tegen te gaan met meer supranationale vormen van besluitvorming. Mijn onderzoek wijst uit dat een direct verkozen Europese president of meer bevoegdheden voor de Europese Commissie niet populair zijn, noch onder Eurosceptici, noch onder EU-loyalisten.^{liv} Gezien de sterke regionale verdeeldheid binnen de EU zouden pan-Europese presidents- of regeringsverkiezingen waarschijnlijk langs nationale of regionale lijnen worden uitgevochten. De EU zou terecht kunnen komen in een onbeheersbare dialectiek van steeds meer populisme - wat weer meer technocratische oplossingen tot gevolg zou hebben.

Dit zou een neerwaartse spiraal teweeg kunnen brengen waarin anti-pluralistische krachten, technocraten en populistten, elkaar bestrijden. Een strijd tussen twee bloedgroepen, waar maar weinig ruimte overblijft voor een echt debat over wat de toegevoegde waarde van Europa moet of kan zijn in de toekomst. Als Europese en nationale politici de nuances in de opvattingen van burgers over Europa niet willen zien of niet serieus willen nemen en ze simpel afdoen als ongestructureerde opinies, dan keert het publieke onbehagen zich uiteindelijk tegen het Europese project als geheel. Zoals ik eerder reeds stelde, als je onbehagen niet institutionaliseert, dan keert het zich uiteindelijk tegen het systeem zelf.

Europese integratie, net zoals een toenemende internationale samenwerking en onderlinge afhankelijkheid tussen staten overal ter wereld, is een omstreden fenomeen, omdat de economische, politieke, sociale en culturele aspecten van het integratieproces inherent tot spanningen leiden. De Harvard econoom Dani Rodrik heeft beargumenteerd dat globalisering een samenleving voor een "trillema" stelt.^{lv} Omdat landen niet tegelijkertijd mondiaal geïntegreerd kunnen worden, volledig soeverein en democratisch responsief kunnen zijn, ontstaan er spanningen. Deze spanningen zijn evenzeer van toepassing op het proces van Europese integratie. Het conflict over hoe Europa er vandaag en in de komende decennia uit zal gaan zien, en hoe afwegingen worden gemaakt tussen markt, staat en democratie zullen centraal staan in mijn onderzoeksagenda, en binnen het *VU Interdisciplinary Center for*

European Studies (VICES). VICES is het instituut dat ik hier heb opgezet samen met Gareth Davies van de Rechtenfaculteit en waarbinnen veel andere VU collega's hun plek hebben gevonden, of nog gaan vinden. De naam VICES geeft tevens aan dat wij afstand proberen te doen van een klassieke Europese studies benadering. Wij hopen een luis in de pels van Europese studies te worden. Dit doen we mede door ons niet als Europa centrum te zien, maar Europese aspecten in belangrijke maatschappelijke vraagstukken centraal te stellen, vraagstukken van macht tot technologie en van diversiteit tot veiligheid.

Deze andere aanpak in de studie van Europese politiek komt hopelijk ook in mijn toekomstige onderzoeksprojecten naar voren. In een project, dat wordt gefinancierd door het Horizon2020 programma, gaan Lianne de Blok, sinds kort een postdoc in de afdeling Bestuurskunde en Politicologie hier aan de VU, en ik Europese hervormingsscenario's aan burgers voorleggen om te kijken waar precies de schoen wringt. We zullen proberen nog beter de vinger aan de pols te houden van de beleids- of procedurele scepsis onder burgers. Daarnaast willen we onderzoeken of flexibeler vormen van integratie met meer ruimte voor diversiteit tussen lidstaten gesteund worden door de bevolking, politieke partijen en regeringen. Recent onderzoek laat zien dat meer dan 40 procent van de Europese wetgevingshandelingen op dit moment gedifferentieerd is.^{iv} Flexibele integratie zou een manier kunnen zijn om grensoverschrijdende uitdagingen, zoals klimaatverandering en schending van privacy door technologische bedrijven, te adresseren, maar tegelijkertijd meer oog te hebben voor nationale en regionale diversiteit. Voor dit project werken we samen met buitenlandse collega's, bijvoorbeeld van het *European University Institute* of the *ETH Zurich*, maar ook met binnenlandse collega's, van de Universiteit van Amsterdam en Universiteit Utrecht. Over de resultaten van dit onderzoek hopen wij u over een jaar of twee te kunnen berichten.

Daarnaast, ben ik samen met twee collega's, Sara Hobolt van de *London School of Economics* en Stefanie Walter van de *Universität Zurich*, een project begonnen waarin wij onderzoeken onder welke voorwaarden desintegratie van internationale samenwerking kan optreden. Desintegratie is hier opgevat als regeringen die besluiten om zich geheel of gedeeltelijk terug te trekken uit bestaande verplichtingen. Specifieker onderzoeken wij onder welke voorwaarden weerstand tegen internationale samenwerking in één context spillover-effecten kan hebben op weerstand in andere contexten, en zo een vicieuze cirkel van desintegratie kunnen veroorzaken door referenda over de EU te onderzoeken. De vragen die in dit onderzoek centraal zullen staan, zijn als volgt:

1. Hoe kunnen binnenlandse signalen van ontevredenheid, bijvoorbeeld uitkomsten van referenda, internationale samenwerking verder politiseren;
2. In welke mate kan ontevredenheid in het ene land de binnenlandse weerstand tegen internationale samenwerking in andere landen mobiliseren;
3. Onder welke voorwaarden heeft de weerstand binnen landen desintegrerende effecten op de internationale arena waar samenwerking plaatsvindt.

We zullen deze vragen in eerste instantie onderzoeken in samenhang met verkiezings- en referenda uitslagen en tegen de achtergrond van samenwerking binnen de EU, maar dit onderzoek kan uiteraard worden uitgebreid naar andere wereldregio's.

Tenslotte wil ik door middel van een aantal projecten Euroscepticisme in een bredere context plaatsen, namelijk als een manifestatie van problemen die mensen hebben met een toename aan diversiteit. De essentie van Europa is diversiteit. ‘Verenigd zijn in diversiteit’ is immers het officiële motto van de EU. Specifiek ben ik geïnteresseerd geraakt in de mate van tolerantie ten aanzien van gemarginaliseerde groepen, zoals etnische minderheden of LGTBQs, in Europa. Uit historisch onderzoek blijkt dat economische crises vaak samengaan met meer intolerantie tegenover gemarginaliseerde groepen en electorale winst voor sociaal conservatieve partijen die de rechten van deze groepen willen beknoppen.^{lvii} Over het precieze causale mechanisme hierbij is geen overeenstemming in de literatuur. Er zijn voorstanders van een culturele verklaring waarin het belang van identiteit en culturele waarden benadrukt wordt,^{lviii} en bepleiters van een economische verklaring die het belang van grieven die voortkomen uit financiële crises en het proces van globalisering onderstreept.^{lix} Maar de exacte wijze waarop deze culturele en economische verklaringen op elkaar inwerken, heeft nog weinig aandacht gekregen in wetenschappelijke onderzoek. Ik heb een onderzoeksproject ontwikkeld dat veronderstelt dat mensen die het economisch moeilijk hebben, specifieke narratieven van verlies ontwikkelen die wederom kunnen verklaren of burgers meer of minder bevooroordeeld raken ten opzichte van verschillende gemarginaliseerde groepen. Deze toekomstige onderzoekslijn past uiterst goed binnen de thema’s van het *Institute for Societal Resilience* binnen de Faculteit van Sociale Wetenschappen aan de VU en de afdeling Bestuurskunde en Politicologie. Ik kijk dan ook uit om met collega’s binnen mijn eigen afdeling Bestuurskunde en Politicologie en van andere afdelingen binnen de faculteit, vooral binnen Sociologie, Organisatie- en Communicatiewetenschappen, hier verder over na te denken in de toekomst.

Dankwoord

Nu ik aan het einde van mijn voordracht ben gekomen, wil ik graag gebruik maken van de gelegenheid enkele woorden van dank uit te spreken.

Om te beginnen dank ik u allen voor uw aanwezigheid. Ik ben oprecht dankbaar dat u tijd uit uw drukke leven hebt genomen om hier vandaag naar mij te luisteren. Ik hoop dat ik u allen heb mogen herinneren aan het belang van begrip voor anderen en van respect voor diversiteit.

Ik dank het Bestuur van de Stichting VU-VUmc en het college van Bestuur van de Vrije Universiteit voor deze benoeming. Daarnaast dank ik de decaan van de Faculteit van Sociale Wetenschappen, Karen van Oudenhoven-van der Zee, het faculteitsbestuur voor het vertrouwen, en in het bijzonder Peter van der Kerkhof voor zijn rol vandaag. Mijn grote dank gaat uit naar mijn collega’s in de afdeling Bestuurskunde en Politicologie. Helaas kan ik niet iedereen noemen, maar ik wil toch een aantal mensen bedanken. De hoofd van de afdeling Wolfgang voor zijn steun vanaf het begin. Bastiaan, Özlem, Nina en Paul voor hun enorm fijne samenwerking in het onderwijs. Nana, Marijn, Ronald, Gjalt en Ben wil ik bedanken voor hun steun de afgelopen maanden. Ik wil ook Aniek en Els bedanken voor al hun praktische hulp om mij wegwijs te maken in de afdeling.

Ook buiten de afdeling om wil ik mensen bedanken. Uiteraard mijn promotie begeleiders, Gary Marks en Liesbet Hooghe, die er helaas niet bij kunnen zijn

vandaag. Zij hebben mij naar de VU gebracht jaren geleden, en voor de mogelijkheid om een promotie met hen te hebben kunnen doen ben ik enorm dankbaar. Een speciaal woord van dank gaat ook uit naar Gareth. Het opzetten van VICES is enorm leuk geweest, vooral ook omdat ik onze gesprekken enorm waardeer. Als Brit in Nederland help je een Nederlander die lang in Groot-Brittannië heeft gewoond goed helpen acclimatiseren. Een speciaal woord van dank gaat ook uit naar Rian. Ik heb echt van onze samenwerking op beursaanvragen genoten. Je optimisme en humor zijn aanstekelijk. *Last but not least*, Mariken. Je bent niet alleen een collega, maar een goede vriendin. Dankjewel voor al je tijd, steun en je inzichten de afgelopen jaren. Ik ben trots nu ook je collega te zijn.

Ik wil ook mijn vrienden bedanken. Marco en Elaine, ik vind het echt geweldig dat jullie uit Zwitserland naar Amsterdam zijn gekomen voor mijn oratie. Er zijn niet veel mensen in de wereld met wie ik zowel over onderzoek, eten, en honden kan praten. Daarvoor ben ik echt dankbaar.

Uit Amsterdam, David en Henk-Jan. Jullie zijn me echt dierbaar. De VU verbindt ons omdat we elkaar hier hebben leren kennen, dus dat jullie er vandaag bij zijn vind ik echt geweldig. Bram, Theresa en Flora, jullie vriendschap is bijzonder, voor mij, voor Hector en Mila. Dank voor al die fijne zondagen, ik kijk uit naar meer. Mathilde en Alev, wat zal ik zeggen, de wereld is gewoon mooier en beter omdat jullie er zijn. Wat ik ook doe, jullie zijn er en waren er nu al 22 jaar. Ik vind dat echt heel speciaal en koester het. Dank voor alles.

Rena, mijn zus, ik ben echt enorm trots op jou. Wat ik probeer in de wetenschap te doen, om altijd te blijven vragen, om altijd nauwkeurig te zijn dat doe jij in de journalistiek, soms met gevaar voor je eigen leven. Ik heb daar diepe bewondering voor.

Ten slotte, Hector en Mila. Hector, you made me see the European project through different eyes. You have made me more emphatic, more open to different viewpoints and cultures. You have made me a better person, and for that unconditional act of love I will be grateful forever. Gracias por todos.

Mila, je bent nog te klein om hier te zijn vandaag, maar toch wil ik je bedanken. Jij bent de toekomst, en dat geeft mij hoop. Als ik kijk naar hoe mooi jij je tussen drie talen en culturen beweegt, dan ben ik hoopvol dat de komende generaties politieke, culturele en sociale diversiteit echt constructief vorm kunnen gaan geven.

Ik heb gezegd.

Noten

- ⁱ Voor meer informatie, zie <https://www.nporadio2.nl/song/36492/should-i-stay-or-should-i-go> (20.02.19).
- ⁱⁱ Bourdieu, Pierre (1984). *Distinction*. London: Routledge.
- ⁱⁱⁱ Andere leden van de Conservatieve Partij hebben hun lidmaatschap opgezegd om zich bij een onafhankelijke politieke beweging aan te sluiten.
- ^{iv} De Vries, Catherine E. (2018) *Euroscepticism and the Future of European Integration*. Oxford: Oxford University Press, pp. 171-175.
- ^v Pirro, Andrea L.P., Paul Taggart, & Stijn van Kessel (2018) "The Populist Politics of Euroscepticism in Times of Crisis: Comparative Conclusions." *Politics* 38(3): 378-390.
- ^{vi} <https://www.theguardian.com/world/2017/sep/13/jean-claude-junckers-federalist-vision-for-the-eu-is-far-from-reality> (bekeken 20.02.19).
- ^{vii} Van der Brug, Wouter, & Cees Van der Eijk, C. (2007) *European Elections and Domestic Politics: Lessons from the Past and Scenarios for the Future*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- ^{viii} Polk, Jonathan, & Jan Rovny (2017) Anti-elite/establishment Rhetoric and Party Positioning on European Integration." *Chinese Political Science Review*, 2(3): 356-371.
- ^{ix} <https://www.bbc.com/news/uk-politics-21703018> (bekeken 19.02.19).
- ^x Giddens, Anthony (1994) *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Palo Alto: Stanford University Press.
- ^{xi} <https://www.thenation.com/article/thatchers-funeral-bury-tina-too/> (bekeken 19.02.19).
- ^{xii} <https://www.consilium.europa.eu/nl/press/press-releases/2016/05/30/pec-speech-epp/> (bekeken 18.02.19).
- ^{xiii} Majone, Giandomenico (1996) *Regulating Europe*. London: Routledge. Majone, Giandomenico (1998) "Europe's 'Democratic Deficit': The Question of Standards." *European Law Journal* 4(1): 5-28.
- ^{xiv} Spinoza, Baruch (1862) *1670, Tractatus Theologico-Politicus*. London: Trübner and Co.
- ^{xv} Voor een overzicht van recent onderzoek hieromtrent, zie Hobolt, Sara B., & Catherine E. De Vries (2016) "Public Support for European Integration." *Annual Review of Political Science*, 19, 413-432.
- ^{xvi} Haas, Ernst (1958) *The Uniting of Europe*. Palo Alto: Stanford University Press, pp. 7.
- ^{xvii} <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2018/03/02/toespraak-van-minister-president-mark-rutte-bij-de-bertelsmann-stiftung> (bekeken 10.02.19).
- ^{xviii} Hobolt, Sara B. (2012) Public opinion and Integration. In: Jones, Erik, Anand Menon & Stephen Weatherill (eds.) *The Oxford Handbook of the European Union*, pp. 716-733.
- ^{xix} Alesina, Alberto, Roberto Perotti & Enrico Spolaore (1995) "Together or Separately? Issues on the Costs and Benefits of Political and Fiscal Unions." *European Economic Review* 39(3-4): 751-758.
- Hooghe, Liesbet & Gary W. Marks (2001). *Multi-level governance and European integration*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- ^{xx} De Vries, C. E. (2017) "Benchmarking Brexit: How the British Decision to Leave Shapes EU Public Opinion." *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 55, 38-53. De Vries, Catherine E. (2018) *Euroscepticism and the Future of European Integration*. Oxford: Oxford University Press. De Vries, Catherine E. (2019) "Don't Mention the War! Second World War Remembrance and Support for European Cooperation", Paper to be Presented at the European Studies Association Conference in Denver.
- ^{xxi} <https://www.theguardian.com/politics/2018/jan/15/leave-campaigns-350m-claim-was-too-low-says-boris-johnson> (bekeken 19.02.19).
- ^{xxii} <https://www.theguardian.com/politics/2016/apr/18/eu-referendum-reality-check-uk-households-worse-off-brexit> (bekeken 19.02.19).
- ^{xxiii} De Vries, C. E. (2017) "Benchmarking Brexit: How the British Decision to Leave Shapes EU Public Opinion." *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 55, 38-53. De Vries, Catherine E. (2018) *Euroscepticism and the Future of European Integration*. Oxford: Oxford University Press.
- ^{xxiv} De Vries, Catherine E. & Isabell Hoffmann (2019) Please Just Go! How People in de EU-27 View Brexit, Bertelsmann Foundation, eupinions.eu.
- ^{xxv} <https://www.cbsnews.com/news/helmut-kohl-german-chancellor-credited-with-reunification-dead-at-87/>
- ^{xxvi} <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/germany/9922063/Jean-Claude-Juncker-Europes-demons-are-only-sleeping.html>
- ^{xxvii} Batcho, Krystine I. (1995) "Nostalgia: A Psychological Perspective." *Perceptual and Motor Skills*, 80(1): 131-143. Sedikides, Constantine, Tim Wildschut, Jamie Arndt & Clay Routledge (2008) "Nostalgia: Past, Present, and Future." *Current Directions in Psychological Science*, 17(5):. 304-307.

- xxviii Davis, Fred (1979) *Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia*. New York: Free Press.
- Duyvendak, Jan Willem (2011). *The Politics of Home: Belonging and Nostalgia in Western Europe and the United States*. London: Palgrave.
- xxix De Vries, Catherine E. (2019) "Don't Mention the War! Second World War Remembrance and Support for European Cooperation", Paper to be Presented at the European Studies Association Conference in Denver.
- xxx De Vries, Catherine E. (2018) *Euroscepticism and the Future of European Integration*. Oxford: Oxford University Press.
- xxxi Gomez, Brad T., & J. Michael Wilson (2001) "Political Sophistication and Economic Voting in the American Electorate: A Theory of Heterogeneous Attribution." *American Journal of Political Science*, 45(4): 899-914.
- Gomez, Brad T., & J. Michael Wilson (2008) "Political Sophistication and Attributions of Blame in the Wake of Hurricane Katrina." *Publius* 38(4): 633-650.
- xxxii Dahl, Robert (1998). *On Democracy*. Yale University Press.
- xxxiii De Vries, Catherine E., & Marco R. Steenbergen (2013) "Variable Opinions: The Predictability of Support for Unification in European Mass Publics." *Journal of Political Marketing*, 12(1): 121-141.
- xxxiv Szczerbiak, Aleks, & Paul Taggart (eds.) (2008) *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism. Volume 1: Case Studies and Country Surveys*. Oxford: Oxford University Press.
- Zie ook: Kopecký, Petr, & Cas Mudde (2002) "The Two Sides of Euroscepticism: Party Positions on European Integration in East Central Europe." *European Union Politics* 3(3): 297-326.
- xxxv Bickerton, Christopher J., Dermot Hodson & Uwe Puetter (2015) The New Intergovernmentalism and the Study of European Integration. In: Bickerton, Christopher J., Dermot Hodson & Uwe Puetter (eds) *The New Intergovernmentalism: States and Supranational Actors in the Post Maastricht Period*. Oxford: Oxford University Press, pp: 1-48.
- xxxvi Mair, Peter (2007) "Political Opposition and the European Union." *Government and Opposition* 42(1): 1-17.
- xxxvii Caramani, Daniele (2017) Will vs. Reason: The Populist and Technocratic Forms of Political Representation and their Critique to Party Government. *American Political Science Review* 111(1): 54-67.
- xxxviii Gifford, Chris (2010) "The UK and the European Union: Dimensions of Sovereignty and the Problem of Eurosceptic Britishness." *Parliamentary Affairs*, 63(2): 321-338.
- xxxix Saunders, Robert (2018). *Yes to Europe! The 1975 Referendum and Seventies Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- xl <https://twitter.com/sdriks/status/746218124140130308> (bekeken 19.02.19).
- xli https://twitter.com/mlp_officiel/status/746209726673760262 (bekeken 19.02.19).
- xlii <https://twitter.com/geertwilderspvv/status/746199016128421889> (bekeken 19.02.19).
- xliii www.beppegrillo.it/2016/06/la-ue_o_cambia_o_muore.html (bekeken 19.02.19).
- xliv <https://twitter.com/emileroemer/status/746211835855011841> (bekeken 19.02.19).
- xlv <https://twitter.com/SWagenknecht/status/746221237454544896> (bekeken 19.02.19).
- xlvi <https://www.reuters.com/article/britain-eu-greece-idUSL8N19H090> (bekeken 19.02.19).
- xlvii https://twitter.com/Pablo_Iglesias_/status/746233097419526144?ref_src=twsrc%5Etfw (bekeken 19.02.19).
- xlviii <https://www.bbc.com/news/uk-politics-eu-referendum-36614643> (bekeken 19.02.19).
- xlix Voor een uitstekend overzicht, zie Hobolt, Sara (2009) *Europe in Question: Referendums on European Integration*. Oxford: Oxford University Press
- ¹ De Vries, Catherine E. (2018) *Euroscepticism and the Future of European Integration*. Oxford: Oxford University Press.
- ⁱⁱ Stiglitz, Joseph E. (2016). *The Euro: How a Common Currency threatens the Future of Europe*. New York: WW Norton & Company.
- ⁱⁱⁱ Schneider, Christina (2019) *Toward Responsive Governance: National Elections and the European Union*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ^{liii} Verhofstadt, Guy (2017) *Europe's Last Chance: Why the European States Must Form a More Perfect Union*. New York: Basic Books.
- ^{liii} De Vries, Catherine E. (2018) *Euroscepticism and the Future of European Integration*. Oxford: Oxford University Press.
- ^{iv} Rodrik, Dani (2011) *The Globalization Paradox: Why Global Markets, States and Democracy Can't Coexist*. Oxford: Oxford University Press.
- ^{lvi} Winzen, Thomas & Frank Schimmelfennig (2016) "Explaining Differentiation in European Union Treaties." *European Union Politics* 17(4): 616-37.

---

^{lvii} Funke, Manuel, Moritz Schularick, & Christoph Trebesch (2016) “Going to Extremes: Politics after Financial Crises, 1870–2014.” *European Economic Review*, 88: 227-260.

^{lviii} Zie bijvoorbeeld Hainmueller, Jens & Daniel J. Hopkins (2014) “Public Attitudes towards Immigration.” *Annual Review of Political Science*, 17: 225-249. Norris, Pippa & Ronald Inglehart (2019) *Cultural Backlash and the Rise of Populism: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press.

^{lix} Becker, Sasha, Thiemo Fetzer & Dennis Novy (2017) “Who Voted for Brexit? A Comprehensive District-Level Analysis.” *Economic Policy* 39: 601-650.

Colantone, Italo & Piero Stanig (2018a) “Global Competition and Brexit.” *American Political Science Review* 112(2): 201-218. Colantone, Italo & Piero Stanig (2018b) “The Trade Origins of Economic Nationalism: Import Competition and Voting Behaviour in Western Europe.” *American Journal of Political Science* 62(4): 936-953.

